ผลของการจัดการเกษตรในพื้นที่วัดต่อคุณภาพชีวิตของชุมชน

Effects of Agricultural Management in Temple Area to Life Quality of Community

สมาพร เรืองสังข์, Samaporn Ruangsanka[1]

พระปัญญารัตนากร, Phra Panya Rattanakon[2]

Email: Samaporn@vru.ac.th

Received: August 13, 2022 **Revised:** August 30, 2022

Accepted: August 30, 2022

บทคัดย่อ

วัดเป็นแหล่งถ่ายทอดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์พระไตรปิฎกสู่ประชาชนโดยมีพระภิกษุเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการอบรมปลูกฝังศีลธรรมผ่านกิจกรรมตามวัฒนธรรมและประเพณี วัดบางแห่งมีกิจกรรมทางการเกษตรสำหรับสร้างรายได้และเป็นแหล่งอาหาร และส่งเสริมคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนด้วยการผลิตอาหารปลอดภัย จำหน่ายราคาไม่แพง และเป็นแหล่งจ้างงาน สร้างอาชีพ รวมถึงอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยใช้ประโยชน์ที่ดินของวัดในการปลูกพืชผัก ไม้ยืนต้น และเลี้ยงสัตว์ ตามวิถีธรรมชาติ เช่น การทำเกษตรอินทรีย์ เกษตรผสมผสาน วนเกษตร เกษตรธรรมชาติ ซึ่งไม่ใช้สารเคมีปราบศัตรูพืชและปุ๋ยเคมี แต่ใช้ปุ๋ยน้ำหมักชีวภาพ ปุ๋ยคอกแทน ทำให้ผู้ผลิตและผู้บริโภคมีสุขภาพกายแข็งแรง สุขภาพจิตแจ่มใส เกิดความสามัคคี ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก ซึ่งเป็นแนวทางหนึ่งที่ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน นอกจากนี้ชุมชนจะเข้มแข็งได้ ยังขึ้นอยู่กับทรัพย์สินทุนการดำรงชีพ ได้แก่ ทุนหรือทรัพยากรมนุษย์ ทุนทางธรรมชาติ ทุนทางสังคม ทุนทางกายภาพ และทุนทางการเงิน เพียงพอต่อความต้องการของชุมชน หากชุมชนมีทุนเหล่านี้ในปริมาณมาก ยิ่งทำให้คนในชุมชนมีคุณภาพชีวิตดี มีความพร้อมในการพัฒนา ปัจจุบันมีวัดและสถานปฏิบัติธรรมหลายแห่งที่แบ่งพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อเป้าหมายเป็นแหล่งอาหาร สร้างรายได้ และการเปิดเป็นศูนย์เรียนรู้ถ่ายทอดองค์ความรู้ทางการเกษตร และมีกิจกรรมปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรม เป็นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จนเป็นที่รู้จัก เช่น วัดท้าวราษฎร์ วัดมะนาว วัดสวนแก้ว ศูนย์วิปัสสนาสากลไร่เชิญตะวัน

---

[1] มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ ประเทศไทย

[2] มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำสำคัญ: (การเกษตร), (คุณภาพชีวิต), (ชุมชน), (วัด)

Abstract

The Buddhist temple has become as place of Buddhist doctrines from the Tripitaka to people, having the monks who play important role for morality teaching through cultural and traditional activities. Some temples have agricultural activities for generating income and food resource. Moreover, such activities can promote the quality of life to the residents in the community by producing the safe food and inexpensive sale and the sources of employment, works, as well as environmental conservation using the temple's land for growing vegetables, trees and animal farming with natural ways such as organic farming, integrated farming, agroforestry and natural farming without using chemical pesticides and fertilizers. Instead, they use bio-fermented liquid fertilizer and manure, giving producers and consumers a healthy body, clear mental health, and unity in commune, reducing the external factors depending which is one way to promote the strength of the community. In fact, the strength of community depends on capital assets for living, i.e., capital or human resource, natural, social, physical and financial capitals that are sufficient to meet the needs of community. If the community has these capitals in larger quantities, the more people in the community become a better quality of life and ready to develop. Currently, there are many temples and meditation centers sharing some areas for agricultural farming as resource of food, generating income, and opening an agricultural learning center and arranging activities to instill morals and ethics, all are the way to develop human resources. The well-known temples are such as Wat Thao Rat, Wat Manao, Wat Suan Kaew, Cherntawan International Meditation Center.

Keywords: (Agriculture), (Life quality), (Community), (Temple)

1. บทนำ

ประชากรส่วนใหญ่ในประเทศไทยนับถือศาสนาพุทธ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม พระสงฆ์ในอดีตใช้หลักวิธีการเผยแผ่ธรรมเข้าไปโยงกับเกษตรกรรม เช่น พิธีแรกนา การทำขวัญข้าว การลงแขกเกี่ยวข้าว ประเพณีไทยอีสาน ฮีด 12 คอง 14 ที่ส่งเสริมศีลธรรม ความสามัคคี การให้ความเคารพต่อผู้มีพระคุณ ซึ่งรวมถึงการให้ความเคารพต่อธรรมชาติ พืชพรรณต่างๆ เป็น

การนำหลักความเชื่อเรื่องกรรม ทาน ศีล ภาวนา เข้าไปรวมไว้ให้ถือปฏิบัติในแต่ละเดือน ทำให้คนไทยมีอุปนิสัยเป็นคนใจดี ชอบให้ทาน เชื่อเรื่องกรรมเป็นพื้นฐานดำเนินชีวิต ต่อมาสังคมเปลี่ยนจากยุคเกษตรกรรมไปสู่ยุคอุตสาหกรรม เกิดปัญหาสังคมซับซ้อน ประชาชนส่วนใหญ่ยังคงประกอบอาชีพเกษตรกรรม แต่เป็นการเกษตรเพื่อการค้า ซึ่งมีต้นทุนสูง โดยเฉพาะยุคปฏิวัติเขียว (green revolution) ที่มีเป้าหมายทำการเกษตรให้ได้ผลผลิตสูงสุดบนพื้นที่เท่าเดิม เพื่อเลี้ยงประชากรโลกที่เพิ่มมากขึ้นให้เพียงพอ จึงมีการนำเทคโนโลยีต่างๆ เข้ามาใช้ในกระบวนการผลิต เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว มีการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีปราบศัตรูพืช มีการไถพรวนอย่างเข้มข้น รวมถึงการจัดการระบบน้ำและการตัดแต่งพันธุกรรมของพืช แม้เทคโนโลยีเหล่านี้จะทำให้ได้ผลผลิตสูง แต่ต้นทุนก็สูงไปด้วย อีกทั้งจะมีการตกค้างของสารเคมีในผลผลิตและสิ่งแวดล้อม เป็นอันตรายต่อเกษตรกรและผู้บริโภค กลายเป็นปัญหาที่ซับซ้อนเกี่ยวโยงกับเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เป็นการเกษตรที่ส่งผลกระทบด้านลบแก่สิ่งแวดล้อมในระยะยาว และเน้นการพึ่งพาปัจจัยภายนอก ทำให้เกษตรกรไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ จึงมีแนวคิดการทำเกษตรปลอดภัย การเกษตรตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เกษตรกรรมเชิงพุทธ และการทำเกษตรยั่งยืน ซึ่งมีเป้าหมายเหมือนกันคือ มุ่งรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไม่ให้ถูกทำลาย เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม ส่งเสริมคุณภาพชีวิตของประชากร

การทำเกษตรกรรมร่วมกันระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน ทำให้เกิดกระบวนการสอนธรรมะเข้าถึงประชาชนได้อย่างดี กรณีพระพยอม กัลยาโณ วัดสวนแก้ว จังหวัดนนทบุรี จัดโครงการพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม เพื่อแก้ไขความยากจน ฝึกอาชีพ และพัฒนาคุณธรรมให้ประชาชน และกรณีพระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี (ว. วชิรเมธี) มีแนวคิดก้าวหน้า ได้นำหลักธรรมะเข้าไปประยุกต์สอนชาวบ้านผ่านเกษตรกรรม โดยได้ก่อตั้งโรงเรียนชาวนา มหาวิชชาลัยพุทธเศรษฐศาสร์ เพื่อสอนชาวนาให้รู้จักวิธีทำเกษตรเชิงพุทธ โดยอธิบายหลักธรรมเข้ากับหลักเศรษฐศาสตร์ว่า พุทธเศรษฐศาสตร์ในที่นี้หมายถึงการทำมาหากิน ตามแนวพุทธ ยึกหลักตนเป็นที่พึ่งแห่งตน ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม การปลูกผักอินทรีย์ จะทำให้เกษตรกรและผู้บริโภคปลอดภัยจากสารเคมี เชื่อมโยงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่องสัมมาอาชีพ

ปัจจุบันพระสงฆ์เกี่ยวข้องกับการทำการเกษตรหลายกรณี บางกรณีพระสงฆ์ทำการเกษตรเอง หรือทำการเกษตรร่วมกับชาวบ้าน และบางกรณีเป็นการให้ชาวบ้านเช่าพื้นที่ทำการเกษตรเลี้ยงชีพ โดยนำแนวคิดตามหลักพุทธธรรมมาบูรณาการกับอาชีพเกษตรกรรมของประชาชน เพื่อให้เกิดกระบวนการตระหนักรู้คุณค่าของสิ่งแวดล้อมไม่เบียดเบียนทั้งพืชและสัตว์ เข้าไปมีส่วนช่วยเหลือสังคม พัฒนาทั้งบ้าน วัด และโรงเรียนควบคู่ไปพร้อมกัน นับเป็นการพัฒนาอย่างยั่งยืน หากการทำการเกษตรในพื้นที่วัดมีการจัดการที่เหมาะสม เกิดผลผลิตและรายได้โดยไม่ทำลายสมดุลของธรรมชาติ มีการบำรุงรักษาให้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างต่อเนื่องและ

คุ้มค่า ซึ่งสามารถพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ฝึกฝนภายในวัดเพื่อให้ประชาชนได้ฝึกทักษะ ส่งเสริมการเกษตรที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม รวมถึงส่งเสริมด้านเศรษฐกิจและสังคมด้วย

2. วัดและชุมชน

การพัฒนาชุมชนหรือการพัฒนาสังคมเป็นการพัฒนาที่มุ่งเน้นด้านเศรษฐกิจ คือ ต้องการยกระดับรายได้ของประชากร เป็นการพัฒนาที่ก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี และความเจริญทางวัตถุ สถานที่ อาคารบ้านเรือน การคมนาคม การประกอบอาชีพ เพื่อให้มีความสะดวกสบาย เอื้อต่อการดำรงชีวิต แต่ผลที่ตามมาคือ มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินและส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรม รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างคนและธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป ส่งผลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชากรในชุมชนนั้นๆ การพัฒนาที่ยั่งยืนจึงควรพิจารณาทั้งด้าน เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยคำนึงถึงสุขภาพของประชากร ความเป็นอยู่ที่ดีทางสังคม และคุณภาพของสิ่งแวดล้อม นั่นคือ จะพัฒนาชุมชนอย่างไรจึงจะทำให้คนมีคุณภาพชีวิตที่ดี สุขภาพดี มีความสัมพันธ์กันในชุมชน มีความเท่าเทียมกันทางสังคม โดยไม่ทำให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม

จุดเริ่มต้นของการพัฒนาสังคมอยู่ที่ครัวเรือน วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ทุกครัวเรือนสามารถเข้าถึง พึ่งพา ช่วยเหลือ ร่วมกิจกรรม วัดจึงเป็นศูนย์รวมจิตใจของทุกครัวเรือนในชุมชน วัดที่เข้มแข็ง มีการพัฒนาจนเป็นต้นแบบด้านต่างๆ ให้กับชุมชน จะช่วยส่งเสริมให้สังคมน่าอยู่ คนในสังคมอยู่ดีกินดี มีคุณภาพชีวิตที่ดี มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน การจะอยู่ดีกินดีได้ แต่ละครัวเรือนในชุมชนต้องมีรายได้เลี้ยงชีพ มีการศึกษา มีสุขภาพดี มีอาหารปลอดภัยเพียงพอต่อการบริโภค อาชีพส่วนใหญ่ของคนไทยคือการทำการเกษตร ปลูกพืชเลี้ยงสัตว์ ทั้งระดับบริโภคในครัวเรือน และถึงระดับทำเป็นการค้า เดิมสังคมเกษตรในประเทศไทยเป็นการรวมกลุ่มทำการเกษตร มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ช่วยเหลือกัน ผลผลิตที่ได้นำมาแลกเปลี่ยนกัน บริโภคภายในครัวเรือน เมื่อเหลือจึงจำหน่าย เกิดความผูกพันเอื้ออาทรต่อกัน และเป็นการทำการเกษตรที่ให้ความเคารพต่อธรรมชาติ เกิดเป็นประเพณี วัฒนธรรม พิธีกรรมต่างๆ สืบทอดมายังรุ่นลูกหลาย แต่สังคมเกษตรกรรมในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปมาก เป็นการทำการเกษตรที่มุ่งเน้นเพื่อจำหน่าย ส่วนใหญ่

เป็นรูปแบบเกษตรเชิงเดี่ยว เกษตรกรแยกต่างคนต่างทำการเกษตร ขาดการรวมกลุ่ม[3] เกษตรกรเรียนรู้เองเสียเป็นส่วนใหญ่ จากหน่วยงานราชการและเอกชนที่เข้ามาให้ความรู้ และค้นคว้าข้อมูลจากแหล่งสารสนเทศต่างๆ ความสัมพันธ์อันดีระหว่างกันและประเพณีวัฒนธรรมทางการเกษตรเริ่มเลือนหายไป รวมถึงการขาดสำนึกถึงคุณค่าและบุญคุณของสิ่งแวดล้อม มุ่งผลผลิตให้ได้รายได้มากๆ จนลืมที่จะรักษาสมดุลของสิ่งแวดล้อม ส่งผลให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม วกกลับมาส่งผลต่อการทำการเกษตร ทำให้ได้ผลผลิตตกต่ำ เกิดโรคแมลงระบาด ดิน น้ำ และอากาศเสื่อมคุณภาพ ขาดความอุดมสมบูรณ์ ไม่เพียงส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและผลผลิตทางการเกษตรยังส่งผลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ทั้งด้านเศรษฐกิจ และสังคม เมื่อคุณภาพชีวิตไม่ดีเท่าที่ควรคนส่วนใหญ่จึงไม่มีเวลาที่จะพัฒนาจิตใจ เข้าวัด ฟังหลักธรรมคำสอน หรือปฏิบัติธรรม ยิ่งทำให้สังคมวุ่นวาย ขาดสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ บทบาทของพระสงฆ์อย่างหนึ่งในปัจจุบันคือ การสอนธรรมะแก่ประชาชนด้วยวิธีการที่หลากหลาย พระมหาวัฒนา ปญญาทีโป[4] ระบุว่าการสอนธรรมะผ่านกิจกรรมเกษตรเป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพเนื่องจากสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนไทยส่วนใหญ่ การบูรณาการหลักพุทธเกษตรกรรมเข้าไปในวิถีชีวิตเพื่อให้เกิดการพัฒนาการทางด้านศีลธรรมควบคู่ไปกับการประกอบอาชีพ ทำให้เกษตรกรเกิดศีลธรรม การตระหนักรู้ ความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม ซึ่งเป็นจุดแข็งทำให้ชุมชนหรือสังคมเกิดการพัฒนาอย่างเป็นระบบ เกิดกัลยาณมิตรพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งพระสงฆ์ที่สอนธรรมะผ่านการทำเกษตรกรรมในประเทศไทยมี 4 สำนัก ได้แก่ กลุ่มสันติอโศก โดยสมณะเสียงศีล ชาตวโร กลุ่มวัดสวนแก้ว โดยพระราชธรรมนิเทศ (พยอม กัลยาโณ) กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ โดยพระสุบิน ปณีโต และ กลุ่มโรงเรียนชาวนาพุทธเศรษฐศาสตร์ โดยพระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี

3. ทรัพย์สินทุนการดำรงชีพและคุณภาพชีวิตของชุมชน

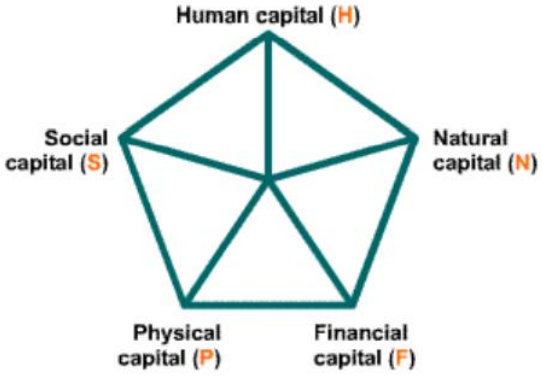
ทรัพย์สินทุนการดำรงชีพ (livelihood assets) ของชุมชนหมายรวมทั้งทุนที่เป็นทรัพย์สินและทรัพยากรธรรมชาติ ทรัพยากรทางกายภาพ การเงิน มนุษย์ สังคม วัฒนธรรมและความสัมพันธ์ทางสังคมที่สามารถใช้เป็นปัจจัยและเงื่อนไขในการดำรงชีพได้ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐาน

---

[3] ศักดิ์พงศ์ หอมหวล, “พุทธเกษตรกร: นวัตกรรมเพื่อความอยู่รอดของสังคมเกษตรกรรม”, วารสารปัญญาปณิธาน, ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม–ธันวาคม 2559) หน้า 1–6.

[4] พระมหาวัฒนา ปญญาทีโป, “รูปแบบการพัฒนาเกษตรกรรมสมัยใหม่ตามแนวเกษตรเชิงพุทธบูรณาการ”, วารสารวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา, ปีที่ 11 ฉบับที่ 1 (มกราคม–มิถุนายน 2019) หน้า 105–116.

ที่ส่งผลต่อคุณภาพชีวิตของชุมชน หากชุมชนใดมีทรัพย์สินทุนการดำรงชีพที่เพียงพอ หรือมีมากย่อมทำให้ชุมชนนั้นๆ มีความพร้อมในการพัฒนาทรัพย์สินดังกล่าวให้เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต ไม่ขาดแคลน ทรัพย์สินหรือทรัพยากรต่างๆ ไม่จำเป็นต้องอยู่ในระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกบุคคลเท่านั้น หากรวมถึงทรัพย์สินส่วนรวมด้วย โดยทุนหรือทรัพยากรแต่ละชนิดมีนัยที่แตกต่างกันไปตามบริบทของท้องถิ่น ทาง Department for International Development (DFID) ได้พัฒนาตัวแบบห้าเหลี่ยมทรัพย์สินทุน (The asset pentagon) เพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรต่างๆ รวมทั้งความซับซ้อนและการเปลี่ยนแปลงทรัพยากร ที่ไม่อาจมองเฉพาะตัวทรัพยากรเพียงอย่างเดียวแต่ต้องพิจารณาถึงปฏิบัติการทางวัฒนธรรมและประเภทของโครงสร้างและกระบวนการที่แปรทรัพยากรไปสู่ผลลัพธ์การดำรงชีวิต ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของทรัพยากรและความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรที่แตกต่างกันในแต่ละกลุ่มทางสังคม

ภาพที่ 1 ห้าเหลี่ยมทรัพย์สินทุน (The asset pentagon)

ที่มา: Department for International Development[5]

1. ทุนหรือทรัพยากรมนุษย์ (human capital) หมายถึง ทักษะ ความรู้ ความสามารถในด้านแรงงาน และสุขภาพที่ดี ซึ่งทั้งหมดนี้ช่วยให้คนสามารถดำเนินยุทธศาสตร์การดำรงชีวิตและบรรลุผลเป้าประสงค์ในการดำรงชีพได้ ในระดับครัวเรือนนั้นทรัพยากรมนุษย์มีความแตกต่างตามขนาดของครัวเรือน ระดับของทักษะ ศักยภาพในการเป็นผู้นำ สถานภาพทางสุขภาพ เป็นต้น ทรัพยากรมนุษย์ถือเป็นปัจจัยที่สำคัญและมีคุณค่ามากที่สุดในอันที่จะสามารถใช้ทรัพยากร

[5] DFID. Sustainable Livelihoods Guidance Sheets. Department for International Development. [online]. Available at: www.livelihood.org/info/info_guidancesheets.htm. [27 October 2020].

ประเภทอื่นได้ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องพิจารณาการเปลี่ยนแปลงในทรัพยากรมนุษย์ ไม่ใส่ในฐานะผลที่แยกออกมาต่างหาก แต่เป็นปัจจัยที่สนับสนุนทรัพยากรประเภทอื่นๆ ด้วย

2. ทุนทางสังคม (social capital) ความหมายของทุนทางสังคมนั้น ได้ถูกนิยามในลักษณะที่แตกต่างและหลากหลาย ภายในกรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน ทุนทางสังคมหมายถึงทรัพยากรที่มีอยู่ในสังคมที่คนนำมาใช้ในการบรรลุเป้าหมายในการดำรงชีพ ได้แก่ เครือข่ายและความสัมพันธ์ซึ่งช่วยเพิ่มความไว้วางใจและความสามารถในการร่วมมือกัน ในความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการแล้ว ทุนทางสังคมรวมถึง สมาชิกภาพในกลุ่มที่ตั้งขึ้นมาเป็นทางการ และระบบกฎเกณฑ์ บรรทัดฐาน และการควบคุมต่างๆ พิไลวรรณ ประพฤติ [6] ระบุว่าทุนทางสังคมควรประกอบด้วย ความสัมพันธ์ของความไว้เนื้อเชื่อใจ การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทนระหว่างบุคคล ความเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน เครือข่าย และกลุ่ม ซึ่งรวมถึงการเข้าถึงสถาบันที่กว้างกว่าภายในชุมชน การมีกฎเกณฑ์ร่วม บรรทัดฐาน การแทรกแซง สิ่งที่ตกลงร่วมกันและสืบทอดต่อกันมาในชุมชน รวมถึง ความร่วมมือและช่วยเหลือจากเพื่อนบ้าน องค์กรทางศาสนา กลุ่มผู้ใช้ทรัพยากร กลุ่มทางการเมืองต่างๆ ทรัพยากรต่างๆ ในชุมชนไม่จำเป็นต้องเป็นกรรมสิทธิ์เฉพาะบุคคลเสมอไป แต่อาจอยู่ในรูปกรรมสิทธิ์ส่วนรวมด้วย ในขณะที่ Rakodi [7] เสนอว่านอกจากทุนทางสังคมแล้ว ทุนที่มีความสำคัญอีกประเภทหนึ่ง คือ ทุนทางการเมือง อันมีที่มาจากการเข้าถึงการตัดสินใจ และได้ตั้งข้อสังเกตว่า การกีดกันการเข้าถึงกระบวนการทางการเมืองในระดับท้องถิ่น เป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล สถาบันท้องถิ่น และองค์กรทางการเมืองภายนอก ส่วนใหญ่แล้วมักมีฐานมาจากอคติทางเพศภาวะ ที่ผู้หญิงมักถูกกีดกันออกจากการเข้าถึงทุนประเภทนี้ ด้วยตรรกะและข้ออ้างทางวัฒนธรรมประเพณี

3. ทุนทางธรรมชาติ (natural capital) หมายถึงแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ซึ่ง การดำรงชีพ ขึ้นอยู่กับการไหลเวียนของทรัพยากรและบริการต่างๆ อาทิ ที่ดิน น้ำ ป่า คุณภาพอากาศ การป้องกันการพังทลายของดิน ระดับและอัตราการเปลี่ยนแปลงของความหลากหลายทางชาวภาพ เป็นต้น ทรัพยากรธรรมชาติที่คนจนในชนบทใช้รวมทั้งทรัพยากรส่วนรวม (common

---

[6] พิไลวรรณ ประพฤติ, “การศึกษาความยั่งยืนของการดำรงชีพบนเกาะขนาดเล็กของชาวเลอูรักลาโว้ย: กรณีศึกษาเกาะหลีเป๊ะ ประเทศไทย”, ดุษฎีนิพนธ์ สาขาวิชาการจัดการทรัพยากรเกษตรเขตร้อน, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 2558) หน้า 21–33.

[7] Rakodi, C., “A Capital Asset Framework for Analyzing Household Livelihood Strategies: Implications for Policy”, Development Policy Review, volume1 number17 (1999), pages 315–342.

property resources) ทั้งนี้เนื่องจากไม่สามารถที่จะเข้าถึงทรัพยากรภายใต้กรรมสิทธิ์เอกชนที่มีอยู่ได้ แต่ไม่ได้หมายความว่า ไม่มีระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกชนในชนบท การไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรแบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกชนของคนที่มีรายได้น้อย เป็นผลโดยตรงมาจากการไร้อำนาจและทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางธรรมชาติเป็นทั้งแหล่งที่มาของการดำรงชีพ และบริบทของความเปราะบาง ทุนทางธรรมชาติในสภาวะปกตินั้นช่วยสนับสนุนทุนทรัพยากรมนุษย์ เช่น เป็นแหล่งอาหาร และช่วยเพิ่มพูนสุขภาพ แต่ก็สามารถเพิ่มความเปราะบางได้ ในภาวะภัยพิบัติ

4. ทุนทางกายภาพ (physical capital) หมายถึงโครงสร้างพื้นฐานและสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ เช่น การคมนาคมขนส่ง ที่อยู่อาศัยที่มั่นคง น้ำสะอาด พลังงาน การเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร เป็นต้น ทรัพยากรเหล่านี้เป็นความจำเป็นพื้นฐานที่สนับสนุนให้การดำรงชีพเป็นไปได้ด้วยดี ในบางกรณี โครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้ อยู่ในความสามารถของชุมชนที่จะร่วมกันพัฒนาได้เอง แต่ในหลายกรณี สิ่งเหล่านี้มีราคาแพง และจำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ

5. ทุนทางการเงิน (financial capital) หมายถึง ทรัพยากรทางการเงินที่คนใช้ในการบรรลุเป้าประสงค์ของการดำรงชีพ ซึ่งประกอบด้วยเงินตรา หรือทรัพยากรอื่นๆ ที่ช่วยให้สามารถประยุกต์ใช้ยุทธศาสตร์การดำรงชีพในรูปแบบต่างๆ ได้ ทุนทางการเงินอาจเป็นได้ทั้งทรัพย์สิน สมบัติ และทุนที่สะสม และเงินรายได้ ทุนประเภทนี้ถือว่ามีความยืดหยุ่นที่สุดเพราะสามาถแปลงสภาพเป็นทุนประเภทอื่นๆ ได้อย่างหลากหลายและใช้ในการบรรลุเป้าประสงค์ในการดำรงชีพได้โดยตรง เช่น การซื้ออาหารเพื่อลดภาวะความไม่มั่นคงทางอาหาร เป็นต้น

4. การเกษตรกับหลักพระพุทธศาสนา

สังคมปัจจุบันมุ่งพัฒนาทางเทคโนโลยี มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรจนเกินความพอดี ทำให้เกิดความขาดแคลนทรัพยากร สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม ประชากรส่วนใหญ่มีค่านิยมตามกระแสบริโภคนิยมที่เน้นความสำคัญและคุณค่าของตัวเงินเป็นหลัก จึงจำเป็นต้องปลูกฝังให้เด็กและเยาวชนได้มีความเข้าใจ และตระหนักถึงคุณค่าการใส้ชีวิตอย่างรอบคอบ ดำเนินชีวิตอย่างพอเพียง มีศีลธรรม รวมถึงมีจิตอาสา ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้ง เดช ยะมงคล[8] ศึกษาการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ โดยมีการพัฒนาโมเดลการเรียนรู้ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาด้านกายหรือสิ่งแวดล้อม ด้านศีลคือ

[8] เดช ยะมงคล, “การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ”, วารสารปัญญา, ปีที่ 28 ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม–สิงหาคม 2564), หน้า 79–94.

ความรับผิดชอบ การมีระเบียบวินัย ประพฤติตามกฎกติกาที่ดีของสงคม ด้านจิตคือการมีความคิดที่ดีมีทัศนะที่ดี่ต่ออาชีพการเกษตรอินทรีย์ มีความตั้งใจในการทำงาน มีคามขยันอดทนในการปฏิบัติงานเกษตร รู้จักแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ ซึ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ 4 พบว่า นักเรียนมีการเรียนรู้เพิ่มขึ้น มีทักษะการเรียนรู้ที่ดีมาก โดยนักเรียนมีความพึงพอใจในการเรียนตามรูปแบบดังกล่าวในระดับมากที่สุด จึงเป็นการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธศาสนา สำหรับพัชรพรรณ ยาโน[9] ได้ศึกษาการพัฒนาอาชีพของเกษตรกรจากการทำการเกษตรเชิงเดี่ยวมาเป็นการเกษตรแบบผสมผสาน พบว่า เกษตรกรตัวอย่างเคยทำเกษตรเชิงเดี่ยวแล้วประสบความล้มเหลว ต้องพึ่งพอปัจจัยภายนอก มีการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีปราบศัตรูพืชซึ่งมีราคาแพง และมีผลตกค้างของสารเคมีในผลผลิตและสิ่งแวดล้อม ทำให้เกษตรกรมีปัญหาหนี้สินและความเครียด ไม่มีความสุข เกษตรกรตัวอย่างจึงมีการพัฒนารูปแบบการเกษตรผสมผสานอย่างครบวงจร โดยจัดกิจกรรมการเกษตรแบบผสมผสานให้มีความเกื้อกูลกันระหว่าง การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ การทำนาข้าว และมีการขุดบ่อน้ำไว้ใช้สอยและเลี้ยงปลา ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี มีการปลูกไม้ยืนต้นหลายชนิดเต็มพื้นที่ ซึ่งการทำเกษตรผสมผสานสามารถทำได้หลายรูปแบบ พบว่าเกษตรกรบางรายเน้นระบบวนเกษตร บางรายเน้นเกษตรอินทรีย์ที่งดการใช้สารเคมี รวมถึงการทำเกษตรกรรมธรรมชาติที่เน้นการผลิตโดยอาศัยพลังจากธรรมชาติ ทุกรูปแบบสอดคล้องกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง และสอดคล้องกับหลักของพุทธศาสนา นั่นคือ การวมธาตุต่างๆ และการคิดดี ทำดี ในการประกอบอาชีพเกษตรกรรม คำนึงถึงความปลอดภัยของผู้ผลิตและผู้บริโภค รักษาสมดุลของสิ่งแวดล้อม มีการใช้ทรัพยกรอย่างคุ้มค่า อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติไว้ให้คนรุ่นหลัง และเน้นหลักของความยั่งยืน ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก เป้าหมายสำคัญคือความสุขทางกายและใจ มีการขยายผลความสำเร็จไปสู่เยาวชน เพื่อนเกษตรกรคนอื่น หรือบุคคลอื่นในชุมชนและสังคม ผ่านการสร้างศูนย์การเรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง หรือการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของสังคม การเป็นวิทยากรให้ความรู้กับผู้อื่น การเป็นแกนนำในการรวมกลุ่มกันในชุมชนเพื่อตั้งกลุ่มอาชีพ สร้างเครือข่าย นำไปสู่การเป็นชุมชนเข้มแข็ง[10] เช่นเดียวกับงานวิจัยของหทัยรัตน์ ชาญวิการณ์[11] ที่

---

[9] พัชรพรรณ ยาโน “วิถีชีวิตกับการพัฒนาอาชีพของเกษตรกรแบบผสมผสานในจังหวัดชุมพร”, สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาการแนะแนว, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2552) หน้า 95–107.

[10] พัชรพรรณ ยาโน “วิถีชีวิตกับการพัฒนาอาชีพของเกษตรกรแบบผสมผสานในจังหวัดชุมพร”, สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาการแนะแนว, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2552) หน้า 95–107.

พบว่า ชุมชนศาลีอโศก อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์ มีการพึ่งพาตนเองในรูปแบบพุทธเกษตรกรรม โดยนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาเป็นแนวทางในการดำเนินกิจกรรมในชุมชนและในการดำเนินชีวิต ชุมชนเพาะปลูกพืชผัก ผลไม้ เน้นให้มีบริโภคตลอดทั้งปี อาศัยแรงงานของคนในชุมชนเป็นหลัก มีการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมต่อการรักษาสมดุลทรัพยากรในชุมชน นำความรู้ภูมิปัญญาของคนในชุมชนมาใช้ มีการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจจนสามารถผลิตปัจจัย 4 ได้ เน้นการผลิตเพื่อบริโภค เมื่อเหลือจึงแบ่งปันและจำหน่ายโดยไม่หวังผลกำไร นำรายได้มาใช้จ่ายในชุมชน สร้างความสมดุลให้กับทรัพยากรในชุมชน โดยการทำเกษตรแบบผสมผสาน มีการวางแผนในการใช้ทรัพยากรเน้นการรักษาระบบนิเวศ โดยปลูกพืชหลายชนิด ใส่ปุ๋ยและน้ำหมักชีวภาพ มีจิตใจที่เป็นธรรม นำหลักธรรมเข้ามาขัดเกลา คนในชุมชนรักษาศีล 5 และศีล 8 เป็นอย่างน้อย ปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาจิตใจและปรับเปลี่ยนพฤติกรรม สร้างความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชน มีวัฒธรรมร่วมกัน ดำเนินชีวิตภายใต้หลักบุญนิยม มีสุขภาวะทางร่างกายและจิตใจที่ดี เนื่องจากบริโภคผลิตผลทางการเกษตรที่ผลิตขึ้นเองอย่างปลอดภัย ทำให้คนในชุมชนมีศีลธรรมและดำเนินชีวิตอยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง พอประมาณ จนสามารถหลุดพ้นจากปัญหาต่างๆ ในสังคมได้อย่างสงบสุข

5. การเกษตรในพื้นที่วัดกับคุณภาพชีวิตของชุมชน

วัดในต่างจังหวัดมักมีพื้นที่มาก วัดบางแห่งจึงแบ่งพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อเป็นแหล่งอาหารและรายได้ ขณะเดียวกัน การทำการเกษตรในพื้นที่วัดยังเป็นแหล่งอาชีพและแหล่งอาหารให้กับชุมชนได้ทางหนึ่ง ดังเช่น วัดมะนาว ตำบลทับตีเหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้จัดทำโครงการสวนพุทธเกษตรตั้งแต่ปี 2564[12] เพื่อเป็นต้นแบบการใช้ชีวิตพอเพียงแก่ชุมชน โดยมีการปลูกผักหลายชนิด ในรูปแบบชุมชนมีส่วนร่วม ผลผลิตพืชผักถูกนำไปจำหน่ายที่ตลาดพุทธเกษตรภายในวัดมะนาว ให้ชาวบ้านและนักท่องเที่ยวผู้สัญจรผ่านมาได้เลือกซื้อผักสดไปบริโภคในราคาไม่แพง ทำให้ชุมชนมีรายได้ และเป็นการส่งเสริมสุขภาพคนในชุมชนและนักท่องเที่ยว นำไปสู่

---

[11] หทัยรัตน์ ชาญวิการณ์, “การพึ่งตนเองในรูปแบบพุทธเกษตรกรรมของชุมชนศาลีอโศก อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์”, สารนิพนธ์ พัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต สาขาการพัฒนาชุมชน (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2558) หน้า บทคัดย่อ.

[12] สำนักข่าวกรมประชาสัมพันธ์. สุพรรณบุรี วัดมะนาว เปิดสวนพุทธเกษตร เป็นต้นแบบใช้ชีวิตเศรษฐกิจพอเพียงสู่ชุมชน. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://thainews.prd.go.th/th/news/detail/TCATG210331152510957 [7 สิงหาคม 2565].

การพัฒนาศักยภาพของชุมชนให้มีความอยู่ดีกินดี พึ่งตนเองได้ ในขณะที่วัดบางแห่งแบ่งพื้นที่ของวัดในการทำการเกษตรในรูปแบบต่างออกไป ดังวัดท้าวราษฎร์ ตำบลกำแพงเซา อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช แบ่งพื้นที่เป็นกรรมสิทธิ์ของวัดให้ชาวบ้านเช่าทำการเกษตรสร้างรายได้เลี้ยงครอบครัว โดยมีการทำเกษตรในรูปแบบเกษตรผสมผสาน และเกษตรเชิงเดี่ยว มีการทำสัญญาเช่าระบุข้อตกลงร่วมกัน เช่น การใช้พื้นที่ทำสวนยาง โรงเพาะชำกล้าทุเรียน เป็นต้น รูปแบบการทำเกษตรเชิงเดี่ยวบนพื้นที่เดิมต่อเนื่องเป็นเวลานานย่อมส่งผลให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม ซึ่งจะทำให้ผลผลิตลดลง จำเป็นต้องเพิ่มต้นทุนในการผลิตให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพและปริมาณตามต้องการ วัดท้าวราษฎร์เป็นวัดพัฒนาประจำจังหวัดนครศรีธรรมราช มีเจ้าอาวาสที่เป็นพระนักพัฒนา มีวิสัยทัศน์กว้างไกล ความร่วมมือระหว่างนักวิชาการทางการเกษตร วัด และชุมชน จะเป็นการเพิ่มความเป็นไปได้ในการเปลี่ยนวิถีการทำเกษตรให้เป็นเกษตรที่ปลอดภัย เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางหรือต้นแบบการจัดการเกษตรที่ยั่งยืน ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดประโยชน์ต่อวัดและเกษตรกรผู้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่วัด ยังเป็นการดึงดูดให้คนเข้าวัดและร่วมกิจกรรมกับวัด เพิ่มโอกาสในการสอดแทรกหลักธรรมในการประกอบอาชีพและดำรงชีวิต ส่งเสริมความสัมพันธ์อันดีกับชุมชน นำไปสู่วัดเข้มแข็งและชุมชนเข้มแข็งพึ่งพาตนเองได้อีกทางหนึ่ง

สำหรับวัดที่มีการทำการเกษตรจนเกิดผลผลิตสร้างรายได้และเป็นแหล่งจ้างงาน ทำให้เป็นแหล่งอาชีพแก่ชาวบ้านในท้องถิ่นและผู้ว่างงานต่างถิ่น จนเป็นที่รู้จัก ได้แก่ วัดสวนแก้ว ตำบลบางเลน อำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี ภายใต้การบริหารงานด้านการเกษตรของเจ้าอาวาสวัด คือ พระพยอม กัลยาโณ ดำเนินโครงการเพื่อการเกษตรและสิ่งแวดล้อม เป็นห้องเรียนธรรมชาติ ศูนย์กลางการศึกษาแก่ประชาชนทั่วไป ลักษณะเป็นสวนผักและไม้ผล ให้ผลผลิตและเป็นแหล่งท่องเที่ยว การจำหน่ายมีทั้งการจำหน่ายในร้านค้าภายในวัด และการจัดส่งให้ถึงบ้าน รายได้จากการขายพืชผลทางการเกษตรนี้ ทางวัดนำไปใช้จ่ายดูแลคนด้อยโอกาส เช่น คนชรา คนพิการ นอกจากนี้ยังเป็นค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดูสุนัขและแมวจรจัด[13] อีกสถานที่หนึ่งคือ ศูนย์วิปัสสนาสากลไร่เชิญตะวัน ก่อตั้งโดย พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี (ท่าน ว. วชิรเมธี) ซึ่งได้เปิดศูนย์

[13] ดวงกมล โลหศรีสกุล. ทางรอด! วัดสวนแก้ว ขายผัก–ผลไม้ดีลิเวอรี่ เลี้ยงคนด้อยดอกาส สุนัขแมวจรจัด. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.sentangsedtee.com/exclusive/article_145106, [7 สิงหาคม 2565].

เรียนรู้เกษตรอินทรีย์ไร่เชิญตะวันตั้งแต่ปี 2561[14] มีการดำเนินงานร่วมกับสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (วว.) ในโครงการพัฒนาและเสริมสร้างความเข้มแข็งเครือข่ายและพัฒนาศักยภาพเชิงธุรกิจของวิสาหกิจชุมชนเครือข่ายข้าวอินทรีย์ ภายใต้การสนับสนุนจากสำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.) ได้คัดเลือกโรเรียนชาวนาพุทธเศรษฐศาสตร์ ไร่เชิญตะวัน เป็นพื้นที่ดำเนินการ โดยมีชาวนาในพื้นที่จังหวัดเชียงรายและจังหวัดใกล้เคียงเข้ามาเรียนรู้การทำการเกษตรแบบอินทรีย์ ไม่ใช้สารเคมี ตามวิถีพอเพียง สามารถช่วยเหลือตนเองและครอบครัวได้อย่างยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง

ดวงกมล โลหศรีสกุล. **ทางรอด! วัดสวนแก้ว ขายผัก-ผลไม้ดีลิเวอรี่ เลี้ยงคนด้อยดอกาส สุนัขแมวจรจัด**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.sentangsedtee.com/exclusive/article_145106. [7 สิงหาคม 2565].

เดช ยะมงคล, “การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ”, **วารสารปัญญา,** ปีที่ 28 ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2564.

เทคโนโลยีชาวบ้าน. **วว. เปิดศูนย์เรียนรู้เกษตรอินทรีย์ไร่เชิญตะวัน จังหวัดเชียงราย นำวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี นวัตกรรม พัฒนาวิสาหกิจชุมชนเชิงเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://www.technologychaoban.com/bullet-news-today/article_56502. [7 สิงหาคม 2565].

พระมหาวัฒนา ปญญาทีโป, “รูปแบบการพัฒนาเกษตรกรรมสมัยใหม่ตามแนวเกษตรเชิงพุทธบูรณาการ”, **วารสารวิจัยและพัฒนามหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา**, ปีที่ 11 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน 2019)

พิไลวรรณ ประพฤติ, “การศึกษาความยั่งยืนของการดำรงชีพบนเกาะขนาดเล็กของชาวเลอูรักลาโว้ย: กรณีศึกษาเกาะหลีเป๊ะ ประเทศไทย”**, ดุษฎีนิพนธ์ สาขาวิชาการจัดการทรัพยากรเกษตรเขตร้อน,** (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 2558.

[14] เทคโนโลยีชาวบ้าน. วว. เปิดศูนย์เรียนรู้เกษตรอินทรีย์ไร่เชิญตะวัน จังหวัดเชียงราย นำวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี นวัตกรรม พัฒนาวิสาหกิจชุมชนเชิงเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://www.technologychaoban.com/bullet-news-today/article_56502, [7 สิงหาคม 2565].

พัชรพรรณ ยาโน “วิถีชีวิตกับการพัฒนาอาชีพของเกษตรกรแบบผสมผสานในจังหวัดชุมพร”, **สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาการแนะแนว**, (บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2552) หน้า 95–107.

ศักดิ์พงศ์ หอมหวล, “พุทธเกษตรกร: นวัตกรรมเพื่อความอยู่รอดของสังคมเกษตรกรรม”, **วารสารปัญญาปณิธาน,** ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม–ธันวาคม 2559) หน้า 1–6.

สำนักข่าวกรมประชาสัมพันธ์. **สุพรรณบุรี วัดมะนาว เปิดสวนพุทธเกษตร เป็นต้นแบบใช้ชีวิตเศรษฐกิจพอเพียงสู่ชุมชน**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://thainews.prd.go.th/th/news/detail/TCATG210331152510957 [7 สิงหาคม 2565].

หทัยรัตน์ ชาญวิการณ์, “การพึ่งตนเองในรูปแบบพุทธเกษตรกรรมของชุมชนศาลีอโศก อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์”, **สารนิพนธ์ พัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต สาขาการพัฒนาชุมชน** บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2558.

DFID. **Sustainable Livelihoods Guidance Sheets. Department for International Development**. [online]. Available at: **www.livelihood.org/info/ info_ guidancesheets.htm**. [27 October 2020].

Rakodi, C., “A Capital Asset Framework for Analyzing Household Livelihood Strategies: Implications for Policy”, **Development Policy Review**, volume1 number17 1999.